

# Kavramdan Hayata Pre-Modern Dönem Din-Ahlak-Ekonomi İlişkisi

Selma Karışman<sup>1</sup>

## Öz

İnsanoğlu, kendisi ve çevresi hakkındaki bütün metafizik ve toplumsal açıklamaları; “kutsal” kabul ederek ilişki kurduğu bir inanç manzumesinin düzenlemelerinde bulmuş; ontolojik ve toplumsal varlığını bu açıklamalar vasıtasıyla anlamlandırmıştır. Bu tür bir anlamlandırma sürecinde insanın bilinç düzeyi, ait olduğu inanç sistemi tarafından şekillendirilmiş; tutum ve davranışları, aynı sistem tarafından yönlendirilmiştir. Varlığını toplum içinde sürdüren insanın, ihtiyaçlarını temin için sürekli bir çaba içinde bulunması; “din” ve “ahlak” gibi, hayatın kaçınılmaz gerekliliklerinden bir diğeridir. Toplumsal hayat, insanların ekonomik ihtiyaçlarını temin için “iş bölümü” yapmalarını ve birbirleriyle ekonomik ilişki içerisine girmelerini gerektirmektedir. Toplumsal hayatın istikrar ve bütünlüğü adına, bütün ilişkiler gibi ekonomik olanların da belirli bir düzen ve disiplin içerisinde gerçekleşme zarureti bu ilişkilerin neye göre düzenleneceğini sorgulamayı şart kılar. Bu makalede, Doğu-Batı karşıtlığının bariz bir anlama sahip olmadığı 18. yüzyıla kadar ekonomik hayatın, teorik/epistemolojik ve pratik bağlamda din ve ahlak ile iç içe ve toplumsal hayatın bütününe gömülü olarak icra edildiği ortaya konmaktadır: Hukuki düzenlemeler; amir ve bağlayıcı maddi kurallar olarak iktisadi faaliyetlerin yasal çerçevesini oluştururken, dini/ahlaki değerler, insanın bireysel ve toplumsal bilinç yapısını şekillendirmek suretiyle onlara istikamet tayin eder. Bu çerçevede geleneksel toplumlarda dini, hâkim değerler sistemi kılarırken ekonomik, sosyal, siyasal alanlar da dinin kurallarına göre belirlenecektir. İktisadi faaliyetlerin dinî ve ahlaki normlardan, bilim olarak iktisadın, teoloji ve ahlak felsefesinden kopmasında, insanın ontolojik bütünlüğünün ve bu bütünlüğe benzer biçimde birbiri içine geçmiş bulunan toplumsal faaliyet alanlarının ayrışmasında ise Modernite dönüm noktası olarak kabul edilir. Dolayısıyla bütün bunlar; herhangi bir inanç sistemi ile o sistemin hâkim olduğu toplumdaki ekonomik faaliyetlerin karşılıklı ilişkisini incelemek isteyen bir makalede, din-ahlak-ekonomi üçlüsü arasındaki ilişkinin mahiyeti kadar tarihsel serüvenini ortaya koymayı kaçınılmaz kılar.

## Anahtar Kelimeler

Ekonomi • Din • Sosyoloji • Ahlak • Pre-modern/Modern

<sup>1</sup> Dr. Selma Karışman, 16140 Bursa. Eposta: drselmakarisman@hotmail.com

Yalnızca *anlaşılan* öznenin değil *anlayan* öznenin de biricikliğinden dolayı, gerçekliğin dünyasının ancak ikincil inşasını yapabilmekteyiz. *Dünü* ise “insan” gibi kendini devamlı yenileyen, insan toplumlari gibi kurumsal, ilişkisel ve tarihî bir bağlamda hem kendi devamlarında hem de birbirlerine göre değişen varoluş süreçlerinde incelemek gerekmektedir. Bu durumda, toplumsal düzen, süreç ve eylem; sadece sosyolojik muhayyilemizin değil, beşerî/manevi muhayyilemizin de ilgi alanına girmektedir ve tahayyülün bu motivasyonları ışığında bizi din-ahlak-ekonomi gibi temel kavramların/alanların tarihî, sosyolojik ve beşerî dönüşümlerinin peşine düşürmektedir. Bundan dolayı, hiçbir hipoteze veya akademik kaygıya sahip olmadan önce bile, mezkûr üç kavramın inhisar ettiği alanların geçmişini bilmek, bugünü anlamaya çalışan bir zihin için varoluşsal bir zaruret teşkil etmektedir. Bu zaruret daha ilk adımda bize şu cümleleri söyletir: İnsanoğlu; kendisi ve çevresi hakkındaki bütün metafizik ve toplumsal açıklamaları, “kutsal” kabul ederek ilişki kurduğu bir inanç manzumesinin düzenlemelerinde bulmuş; ontolojik ve toplumsal varlığını bu açıklamalar vasıtasıyla anlamlandırmıştır. Bu tür bir anlamlandırma sürecinde insanın bilinç düzeyi, ait olduğu inanç sistemi tarafından şekillendirilmiş; tutum ve davranışları, aynı sistem tarafından yönlendirilmiştir. Bir taraflıyla insan tabiatına dayanan, diğer taraftan şahsiyet yapısı üzerinden onun bütün varlık düzeniyle ilişkilerini hedef alan değerler sistemi olarak “ahlak” ise muhatabından, ladinî formunda dahi, karakterini ve toplumsal ilişkilerini inşa edici normatif taleplerde bulunmuştur.

Varlığını toplum içinde sürdüren insanın, ihtiyaçlarını temin için sürekli bir çaba içinde bulunması; hayatının kaçınılmaz gerekliliklerinden biridir. Toplumsal hayat, insanların ekonomik ihtiyaçlarını temin için “iş bölümü” yapmalarını ve bu esnada birbirleriyle ekonomik ilişki içerisine girmelerini gerektirmektedir; fakat toplumsal hayatın bütün ilişkileri gibi ekonomik olanların da belirli bir düzen ve disiplin içerisinde gerçekleşme zarureti ve bu zaruretin toplumsal hayatın istikrar ve bütünlüğüyle örtüşmesi, “tabula rasa” bir zihinde bile, ilişkilerin neye göre düzenleneceği istifhamını uyandıracaktır. Aranılan cevap karşımıza bütün hayat alanlarına çözüm sunabilme mezzetleriyle yine din, hukuk ve ahlak kurallarını çıkarır. Gerek ferdî gerekse içtimai münasebetlere bir sorumluluk aşıl原因 ve bunu da çoğu zaman ölüm sonrası hayat inancı ile güdüleyen din; insan bilincini şekillendirmekte, dolayısıyla tutum ve davranışlarına etki etmektedir. Ahlak kuralları da özellikle din ve bunun yanında beslendikleri diğer sosyal değerlerden güç alarak insan davranışları üzerinde dinî-içtimai bir telkin ile manevi bir yaptırıma sahip olmaktadır. Kadim/geleneksel toplumlarda din ve ahlaktan muaf bir hukuk sisteminin varlığı düşünölemeyeceğinden; bu yaptırım, cemiyetin hem maddi hem manevi boyutunu karşılamıştır. Hukuki düzenlemeler; amir ve bağlayıcı maddi kurallar olarak iktisadi faaliyetlerin yasal çerçevesini oluştururken dinî/ahlaki değerler, insanın bireysel ve toplumsal bilinç yapısını şekillendirmek suretiyle onların mezkûr değerler doğrultusunda icra edilmesini telkin etmektedir. Bu cümleden olarak, din ve ahlakın

yollarının iktisat ile kesiştiği noktada “iktisat ahlakı” ile kastedilen, “insanın gündelik hayatı üzerinde pratik değer ve tercih ölçülerine yönelik telkin ve motiflerden başka bir şey değildir” (Ülgener, 1981a, s. 24). Bütün bunlar, herhangi bir inanç sistemi ile o sistemin hâkim olduğu toplumdaki ekonomik faaliyetlerin karşılıklı ilişkisini incelemek isteyen sosyolojik bir araştırmada, din-ahlak-ekonomi üçlüsü arasındaki ilişkinin mahiyeti kadar tarihsel serüvenini de ortaya koymayı kaçınılmaz kılar.

Böyle bir girizgâhtan sonra ilgili üç kavramın da tarihî süreçte insan topluluklarının hayatlarını ayrı mahiyet ve derecede etkilediklerini tabii bir realite olarak öne sürebiliriz. İnsanı hem varoluşsal boyutu hem de toplumsal ilişkiler ağı içinde ilgilendiren bu realite; din, ahlak ve ekonominin kendi başlarına sahip oldukları önemin yanı sıra aralarındaki ilişkileri de bireysel/toplumsal hakikat için anlamlı kılmıştır. Dindar insanın anlamlı tavır ve hareketleri arasında ahlaki, iktisadi, siyasi veya sanatla ilgili faaliyetlerin de olduğunu düşünmek, dinî davranışın bunlar üzerindeki etkisini kavramayı gerektirir. Aynı durum; din-ahlak-ekonomi ilişkisinin, kavramların toplumsal hayattaki izdüşümlerinin bir diğerini etkileme biçimine ve derecesine yani ilişkinin mahiyetine göre şekil almasına yol açmıştır. Hatta güncellenen teolojik ve sosyolojik bakış açılarımız doğrultusunda dahi insanlık tarihinin mezkûr ilişkinin muhtevası ve seyri üzerinde biçimlendiğini söylemek mümkün görünmektedir. Bu şekilde bakıldığında din üzerine sosyolojik araştırmalar, sahanın öncülerinden Weber’in yaptığı gibi, aynı zamanda iktisat ve siyaset sosyolojisi ve bilhassa ahlak sosyolojisiyle ilgili araştırmalar hâlini almaktadır (bk. Freund, 1986).

Dolayısıyla din sosyolojisi alanına inhisar eden bu makale, pre-kapitalist dönem din-ahlak-ekonomi ilişkisini ele almakla dünü incelemeye hasredilmiş bir tarih bilgisine ulaşmayı amaçlamayıp günün beşerî problemlerinin neden, nasıl ve ne zaman doğduğunu iktisadi olduğu kadar dinî ve ahlaki bağlamda da analiz etmek gayesini gütmektedir. Bu problemlerin oluşmasından önceki toplumsal hayatı irdelemek; ahlaki temelden yoksun bir iktisadi sistemin insanlığın ekonomik yaşantısı ile ilgili tek seçenek olmadığını -ilgili sistemdeki durumu, ekonominin dinî ahlakla el ele yürüdüğü dönemle mukayese ederek- ele almaya; teoride ve pratikte bağımsızlaşan ekonominin beşerî maliyetini, bu kopuşun başka hangi hayat alanlarına, süreçlere ve sistemlere sıçradığını -kopuştan sonraki durumu, kopuştan önceki dönemle kıyaslayarak- sorgulamaya imkân tanır.

Sırtlarını ortak geleneklere yaslayan kadim medeniyetlerde ahlaki hayat formları nedir; ahlak, geleneksel toplumları bugüne nazaran nasıl etkilemiştir; ahlaki zafiyetlerle malul global dünyada ahlak kurallarının toplumsal yaptırım gücü ne olabilir? Dinî hayatta ekonomik faaliyetin yeri nedir; dindar insan çalışma ve servetle nasıl bir ilişki kurmuştur, bu ilişkide dinin ahlaki formları nasıl ve ne ölçüde devreye girer? Üretim, tüketim ve mübadele için değil, kendisinin ve evinin mübrem

ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla *ekonomik davranışta* bulunan insan, salt *ekonomik insana*; sosyal ilişkilerin birincil bağlarla oluştuğu, ticaretin geçim amaçlı sıradan hatta küçümşenen bir faaliyet olarak gelenek ve görenek yoluyla nesillere aktarıldığı geleneksel toplumsal yapı ve zihniyet, herkesin maddi çıkarı için en iyi olanı yaparak toplumun sürekliliğini sağladığı *piyasa sistemine* ve *kapitalist zihniyete*; “mütevazı birey” *kapitalist tüccara* nasıl dönüşmüştür? Şark ve Garp birbirlerinden düşünce, hikâye, şiir ve sanat devşirirken nasıl olup da aralarına keskin kültürel ve jeopolitik sınırlar çekerek Doğu ve Batı hâline gelmişlerdir; bu kopuş neden, nasıl ve ne zaman oluşmuştur? “İyi”, “güzel” ve “doğru”nun arası ne zaman açılmış; fikrî, ahlaki ve siyasi sorunlar birbirlerinden nasıl ayrılmıştır?

### **Ekonomi; Din ve Ahlak ile El Ele İken**

*Erken toplumlarda* herhangi bir konunun izini sürmek bizi kaçınılmaz olarak, önüne “geleneksel” sıfatını alan ortak hayat şekillerinin ve özelliklerinin irdelenmesine götürecektir. Bu noktada, geleneksel toplumların özelliklerini kendi ilgi alanları zaviyesinden teorik ve pratik planda ortaya koymak isteyen her teşebbüsü, ekonomik hayatın din ve ahlak başta olmak üzere bütün hayat alanlarıyla iç içe yürüdüğü kapsamlı yorumlar yaparken ve tespitlerde bulunurken görürüz. MacIntyre’a göre modern öncesi dünya, birleşik bir *ahlaki cemaate* yani *gemeinschaft*’a dayanmaktadır. Böyle bir toplumda ahlaki pratik, dinsel inanç ve Hristiyan sembolizmi arasında doğal bir birlik vardır: “İnsanlar din, ahlak ve hukuk arasında anlamlı bir kültürel farklılaşmanın olmadığı bir dünyada yaşamaktaydı; geleneksel toplumlar çağdaş çoğulculuşma sorununun meydan okumasıyla karşılaşmamışlardı. Bunun sonucunda toplumsal roller, toplumsal değerleri dolaysız olarak ifade etmekteydi” (MacIntyre, 1967’den akt., Stauth & Turner, 1995, s. 49–50). Fakat her iki düşünce dünyasının da konuyla ilgili ürettiği düşünsel literatür; bazı nüans ve öznel yaklaşımlara rağmen başlangıcı Aristo’ya dayandırılan pre-modern dönem iktisat düşüncesi ve iktisadi hayat ile ilgili şu çarpıcı gerçeği değiştirememiştir: Pre-modern dünyada “kişisel kazanç” temeli üzerinde örgütlenen bir sistemin uygunluğu kanaati, hiçbir zaman kök salmamıştır ve geleneksel hiçbir toplumda ekonomi, ayrı bir varoluş alanına sahip değildir. Bundan dolayı, toplumsal bağlamından kurtulmuş, ayrı ve kendi kendine yeterli bir iktisadi dünya hiçbir zaman tasavvur edilmemiştir. Bir başka deyişle geleneksel toplumlarda ekonomi, ayrı bir kurum olarak değil, topyekûn toplumsal yapıya gömülü olarak işlemektedir. Bu toplumlarda iktisadi faaliyete, ilke olarak gelenek yön vermektedir. Yani teknik ve ahlak bakımından uygun iktisadi davranış biçimleri, sağlam bir şekilde gelenek zeminine oturtulmuştur. İstikrar, odak, temel, niyet ve gaye olmak üzere geleneğin bariz özellikleri, üzerlerinde kurulacak diğer hayat alanları için gerekli ahlaki meşruiyet zeminini daima hazır tutmuştur. “Eliade”nin deyişiyle yaygın kadim model böyle bir zemin üzerinde, küçük evren olan toplumun büyük evren olan mutlak dinsel evren düzenine bağlanması şeklinde

gerçekleşmiştir. *Aşağıdaki her şey, yukarıda olup-bitenlerin benzeridir. İnsanın üremesi İlahî yaratıcılığın benzeridir, çalışması tanrıların çalışmasının taklididir, insan gücü de evrensel gücün bir yansımasıdır*” (Eliade, 1959’dan akt., Berger, 1995, s. 437–438). Yani bütün toplumsal nizam, ancak nizamın dinî özelliği ile var olur. Böylece her toplumsal mesele aynı zamanda dinî bir mesele, her dinî mesele de aynı zamanda toplumsal bir meseledir (Berger, 1995, s. 438). Dolayısıyla, ayrı bir iktisadi düşünce bütünü ne mevcuttur ne de böyle bir şey için toplumsal ihtiyaç vardır. Aile, mülkiyet ve devlet gibi toplumsal kurumları beşerî kökenlerini aşan bir konuma yükselten din, meşrulaştırmanın aşağı yukarı tek kaynağıdır (Özel, 1991, s. 14). Dinin, toplumsal kurumları meşrulaştırma tarzı ise “onlara nihai olarak geçerli bir ontolojik statü kazandırmak yani kutsal ve kozmik bir referans çerçevesi sağlamaktır” (Berger, 1967/1990, s. 16). Bu referans çerçevesi dini, geleneksel toplumlarda hâkim değerler sistemi kılarken ekonomik, sosyal ve siyasal alanlar da dinin kurallarına göre belirlenecektir. Bir başka deyişle esas itibariyle farklı alanlardaki farklı işlevler, tek bir kurum hâlinde din tarafından görülmektedir. Dinsel değerlerin iktisat, siyaset ve diğer sosyal alanlarda özel durumların gerektirdiği biçimlerde davranmayı mümkün kılan bir esneklik gösterdiği sanayileşmiş modern toplumların aksine, geleneksel toplumlarda din; tek yaygın değer olarak geleneğin özgün ve temel biçimini oluşturmakta, en küçük ayrıntılarına kadar sosyal hayatın her yönünü düzenlemeyi hedef almaktadır (Saribay, 1985, s. 27–28). Bundan dolayı, dinsel bir mirasın sahibi olan her toplumda iş hayatı ve politika gibi görünüşte seküler olan kurumlar üzerinde dinin manevi etkisi dolaylı olabilirse de önemsiz görülemez; fakat dinin, aşkın ve soyut olmakla kalmayıp aynı zamanda pragmatik ve sosyal açıdan faydalı olma fonksiyonuyla birlikte (Abu Rabi, 2003, s. 70), geleneksel toplumlarda sıkı kurallar koyan normatif niteliği, modern toplumlarda gitgide sadece prensibe dönüşmektedir (Saribay, 1985, s. 2).

Davranışların inançla belirlenmesinin toplumsal hayata temel davranış ve organizasyonlar bazında bir örneklik kazandırdığı geleneksel toplumlar; coğrafi olarak bile ayrılmayacak bir özdeşliğe sahiptirler. Hatta Doğu-Batı karşıtlığı, az çok belirlenmiş iki coğrafi bölge karşıtlığından daha çok, zihinlerde sonradan kategorize edilen iki düşünce karşıtlığıdır: “Batı’da geleneksel uygarlıklar varken, Doğu ve Batı karşıtlığının hiçbir anlamı yoktur. Bunun ancak özel olarak modern Batı söz konusu olduğunda bir anlamı vardır.”<sup>2</sup> Bütün bunlardan dolaydır ki modernite,

2 Guenon’a göre modern çağlara ait bir kavram olarak “Doğu”yla karşıtlığında sadece coğrafi değil sosyokültürel, iktisadi, epistemolojik ve idrakî farklılıklar da içeren “Batı” terimi, değer yargısı yüküldür. Yine de toplumların tarihine baktığımızda, yeryüzünde ilk uygarlık ve devletin sahibi olan Doğu toplumlarının ilk modellerinden sonra benzer sorunlara farklı bir çözüm denemesinde bulunan Batı uygarlığının ilk temsilcisi olarak Yunan örgütlenmesi ortaya çıktığından beri, Doğu-Batı ayrımı, içerdiği farklılıklar ve karmaşıklığa rağmen en genel ve kuşatıcı kriter olarak kullanılmaya devam edilmektedir (1999, s. 50).

hiçbir akademik itiraza mahal kalmaksızın hem insanın ontolojik bütünlüğünün hem de toplumda bu bütünlüğe benzer biçimde birbiri içine geçmiş şekilde bulunan toplumsal faaliyet alanlarının ayrışmasında dönüm noktası olarak kabul edilir. Bir an için bakış açımızı Fairbank'ın "Tarihî araştırma geriye doğru ilerler, ileriye doğru değil." düsturuna uyarak insanların sosyal ilişkilerde buldukları toplulukları oluşturmalarından itibaren, geçmişten bugüne doğru değil, bugünden geriye ayarladığımızı düşünelim. Modern ekonomi teorisi veya çağdaş ekonomik çalışmalar etrafında yapılan açıklamaların -bile- temel iddiamızı doğrudan teyit ettiğini görürüz. İlk olarak Osmanlı iktisat araştırmaları sahasında otorite hüviyetiyle Mehmet Genç'in görüşüne başvurabiliriz. Genç'e göre Klasik Osmanlı sisteminin 16. ve 19. yüzyıllar arasındaki iktisadi ve sosyal özellikleri, sadece Osmanlı ile sınırlı olmayıp Batı dünyasına da teşmil edilebilir. İktisadi fonksiyonların bürokratik organizasyonda belirli bir organı olmadığı gibi, toplum içinde de iktisadi olaylar diğer sosyal ilişki ve kurumların denizinde erimiş hâlde bulunur ve farklılaşmış belirli bir nitelik göstermezdi. Bu durum yalnız Osmanlı toplumuna özgü de değildir. İktisadi ilişkilerin ve olayların diğer toplumsal ilişkilerin karmaşık dokusundan farklılaşarak bağımsız bir hüviyet kazanması, bu hüviyeti ile bilimin ve politikanın konusu hâline gelmesi toplumlar için oldukça yeni bir olgudur. Modern zamanlarda parasal ilişkilerin ve pazar ilişkilerinin giderek genişlemesi ve derinleşmesi sonucudur ki iktisadi olaylar diğer toplumsal ilişkilerden bağımsız bir hüviyet kazanmıştır (2000, s. 44). Okuduğunuz makalede *modernleşmeyi* din-ahlak-ekonomi ilişkisinin değişiminde eksen olarak kabul ettiğimizi ve pre-modern dönemlerde ilişkinin toplumsal muhtevası ile ilgili düşüncemizi destekleyen bu görüş aynı zamanda bu tür bir konuyu ele almanın giriftliğine de atıfta bulunur: "Din, siyaset, ahlak, aile, cemaat, tarikat ilişkilerinin karmaşık yumağı içinde sırf iktisadi ilişkileri ayıklamak, çayda erimiş şekeri çıkarıp ayıklamak kadar zordur" (2000, s. 44). Elbette böyle bir zorluğu aşmak ve iktisadi ilişkilerin mahiyet, yapı ve süreçlerini berraklaştırmak üzere devasa bir tarihî, sosyolojik ve iktisadi literatür oluşturulmuştur. Farklı hususlara yapılan sübjektif vurgularla klişeleşen kuramlar ve bu kuramlar etrafında yeniden üretilen farklı görüşleri; özellikle bir konuda, ekonominin diğer hayat alanlarıyla ilişkisi etrafında, ortak arayışlar ve benzer düşünceler ile dolaşırken görürüz. *Büyük Dönüşüm*'ün sahibi, konuyla ilgili de söz sahibidir: "İnsan ekonomisi, ekonomik ve ekonomik olmayan kurumların içine gömülüdür ve ağlarına sarmallanmıştır. Ekonomik olmayana, olana dâhil etmek hayatidir; zira ekonominin yapısı ve işlevi bakımından din ve yönetim; parasal kurumlar ya da iş gücünün ağırlığını hafifleten alet ve makinelerin elde edilebilir olması kadar önemlidir" (bk. Polanyi, 1965, s. 250; Block & Somers, 1984, s. 63). Polanyi bahsettiğimiz ortak arayışlara daha keskin parantezler açmaya devam eder: "Eğer ekonomik diye adlandırılan güdüler, insanın doğal güdülleri olsaydı, bütün erken ve primitif toplumların doğal olmadığı yargısına varmamız gerekirdi" (Block & Somers, 1984, s. 64).

Pratik işler dünyasının ayrılmaz biçimde siyasi, sosyal ve dinî hayatla kaynaştığı yukarıdaki bütüncül hayat tablosu, bildiğimiz biçimiyle *kâr güdüsünün* ancak “modern insan” kadar eski olduğunu da gündemimize getirir. Geleneksel dünyada ne kazanma hırsı ne de gevşek ahlaki kural, çok çalışmanın bir fazilet ya da ahlaki bir yükümlülük olduğu fikri ile uyuşmaktadır: “Tanrı zenginliğinin üstün önemi ile karşılaştırıldığında, zenginlik peşinde koşmak sadece anlamsız değil, aynı zamanda ahlaki olarak da şüphe çekicidir. Ahlaki olarak gerçekten itiraz edilen şey; mülkiyetin sağladığı rahatlık, zenginliğin tembelliğe ve bedensel zevklere yol açan zevki, hepsinden önemlisi de kutsal yaşamı elde etme uğraşısından ayrılmadır” (Weber, 1985, s. 125, 126). Servetin her zaman mevcut olması ya da harisliğin en azından *Kitab-ı Mukaddes*’teki meseller kadar eski olması, bir kaç kişinin tekelinde olan zenginliğin uyandırdığı kıskançlık ile topluma tamamen nüfuz etmiş olan “servet yolunda genel mücadele” arasındaki keskin farkı hiçbir zaman gidermemiştir. Doğu ve Batı’nın dikotomik hatlarla birbirinden ayrılmadığı bir dönemin coğrafyasının ürünü olan toplumlar, bu dünyadaki hayatın ebedî hayatın “çetin bir geçidi” olarak kabul edildiği tek bir kültürü içselleştirdiği sürece, genel bir teşebbüs ruhu ne teşvik görmüş ne de kendiliğinden beslenmiştir. Çalışma; kendi içinde para ve malları da kapsayan bir amaç olmasına rağmen nihai olarak bir geleneğin parçası ve doğal bir hayat biçimi olarak kabul edilmiştir. Tek kelime ile “market”in o büyük sosyal keşfi henüz gerçekleşmemiştir (Heilbroner, 1953/1999, s. 26).

Ekonominin temelinde “ferdî menfaat” saikinın yanı sıra şeref ve vicdanın tatmini gibi saiklerin de bulunduğu anlaşıldığında ise ekonomik hayatın temeli olarak kabul edilen içgüdülerin bile aslında sosyal hayatın ürünleri olduğu anlaşılmıştır. Bu durum, ekonomik faaliyeti anlama gayretlerini; yakından ilişkili bulunduğu değerler sisteminin oluşturduğu ve sosyologların ahlaki değerler sistemi (éthos), zihniyet (esprit) veya daha sık olarak “dünya görüşü” ya da “hayat anlayışı” adını verdikleri alt sistemle münasebeti içerisinde ele almaya yöneltmiştir (Günay, 1986, s. 111). Şu anda kendisinden ve modern ekonomiden uzak bir tarihte durduğumuz hâlde bu sosyologlardan biri olarak Weber’in ana ilgisinin dinin *dünyayı* yani doğrudan kutsalla bağlantısı olmayan faaliyetleri nasıl tanımladığını ve muhtelif tanımların ekonomi ile ilişkili neticelerini çözümlmek olduğunu hatırlamak, bakış açımıza modern literatürden bir destek daha verir. Ünlü din sosyoloğunun temel tezi ve entelektüel çabası da, aynı ilgi doğrultusunda, “yüzeyde sıralanan bir şekil ve madde yığınının altında alabildiğine uzanan bir ruh ve zihniyet dünyasını”, sosyolojiye kendi kazandırdığı deyimle *iktisadi ahlaki* çözümlmek olmuştur (Ülgener, 1981b, s. 12).

İktisadi hayat ile toplumsal hayatın bir ve özdeş olduğu şeklinde özetlenecek bütün bu izahlar, dikkatimizi “iktisadi yaşayışın nerede ve hangi yüzyılda olursa olsun, yalnız dış verilerin bir araya gelişinden ibaret bir madde dünyası olmayıp gerisinde kendine has tavır ve davranışları ile insan gerçeğinin yattığına” (Ülgener, 1981b, s. 13) çekerek

konuyu diğer beşerî ve manevî çıkarımlara yönlendirir: Pre-kapitalist toplumlarda ekonomik faaliyet de fertlerin ortak davranış kalıpları doğrultusunda icra edilir. Ekonomik mekanizma, toplum içindeki her akli başında bireyin “iktisadi” alanda neler olup bittiğini kavrayabileceği kadar basit, yalın ve şeffaftır. Toplumsal yapıda temel ekonomik birim, genellikle üretim ile tüketimi kendi içsel süreci içinde gerçekleştiren *hane halkı*dır. Ekonomi, bireylerin değil ailelerin çevresinde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla bu durum, modern anlamda bir ekonomiden yani toplumsal ilişkilerden bağımsız bir alandan bahsetmemizi önlemektedir. Bunun temel nedeni ise araştırmamızın ispatlamayı amaçladığı hipotezden başka bir şey değildir: Pre-modern toplumlarda gerek servet gerekse onu elde etmek için harcanan gayretler, bizzat gaye olmayıp daha üstün bir gayenin emrinde ve hizmetindedir. Toprak ve emek (tabiat ve insan) çok küçük istisnalar dışında piyasa konusu değildir. Hatta bu durumda, 18. yüzyılın ortalarına kadar “iktisadi faaliyet” yerine “maddi faaliyet” ifadesini kullanmak daha doğru olabilir (Özel, 1991, s. 14).

Bütün bu anlatılanlardan sonra, ortaya çıkan iktisadi tabloyu dinî inanç ve ahlaki normlar temelinde değerlendirmek istediğimizde varacağımız sonuç şundan ibarettir: Pre-modern dönemdeki çalışma/kazanç faaliyetlerinin modern dönemdeki rasyonelleşen ekonomik formlarının diğer hayat alanlarındaki deterministik etkisi aksine, mezkûr alanlar tarafından güdülenen bir edilgenliğe sahip olması; onların önemsizliğinin ya da değersizliğinin değil, din ve ahlakın toplumsal hayattaki normatif etkinliğinin göstergesidir.<sup>3</sup>

Bu etkinlik doğrultusunda ekonomi âdeta ahlak ile bir mütalaa edilmiş, ahlaken yanlış bir davranış iktisadi bakımdan da yanlış ve zararlı olarak kabul edilmiştir. Kazanma ve çalışmanın kendi başına ve kendi cevherinde bir gaye olmaktan çok kendi üstünde başka gaye ve hedeflerin hizmetinde yer alması (Ülgener, 2006, s. 262–263) böyle bir kanaatin doğal sonucudur. Aristo’ya, “Para üretilmez ve yavrulamaz, bundan dolayı da ödünç muamelelerinde faiz diye bir fazlalığa yer yoktur.” (Ülgener, 1973, s. 47) dedirten de; günlük maişetin temini için iktisadi faaliyette bulunmanın doğru ve tabii olduğunu, sırf kazanç gayesiyle yapılan ticaretin ise “tabiata mugayir” olduğunu (Ülgener, 2006, s. 29–30) düşündürten de ahlaki normun bütün geleneksel toplumların ruhuna nüfuz etmiş bu özelliğidir. Aristocu model; büyümeye sadece haricî sınırlar

3 Yoksa iktisadi faaliyet daha önce de belirttiğimiz gibi toplum içinde insanın “ferdî menfaat” başlığı altında; çalışma, kazanma ve sahip olma gibi doğal güdüler, hatta egoizm (diğerinden fazla sahip olma), fırsatçılık, ihtikâr, tahakküm ve otorite arzusu gibi negatif güdüler ile mübrem bireysel/toplumsal ihtiyaçlar, mübadele gereksinimi, toplumsal rol ve statü edinme gibi sosyokültürel ilişkileriyle var olagelmiştir. Bu varoluş, “insanın ihtiyaçlarının fizikî vechesinin, insan olma durumunun bir parçası olması ve bu tür maddî (substantive) ekonomiye sahip olmayan hiçbir toplumun var olamadığıyla ilgili ontolojik ve tarihî realiteyle örtüşür. Bundan dolayı Polanyi’ye göre “İktisada özgü şeylerin alanını sadece piyasa olgusu ile kısıtlamak, insanlık tarihinin en büyük bölümünü sahneden sürmektir” (1977, s. 6).



koymakla kalmaz, dâhilî sınırlar da koyar: Mutedil olma ahlaki normu, birikim arzusuna gem vurur (Baeck, 1997, s. 96). Diğer İslam düşünürleriyle birlikte İbni Rüşd'ün iktisat-siyaset-ahlak arasındaki bu hiyerarşik kademelenmeyi benimsemesi, temelindeki fikrin İslami prensiplerle uyumundan başka bir şeyden kaynaklanmaz. Bu tür bir ekonomik telakkinin dinî/ahlaki bir norm hâlinde, ilk ciddi Hristiyan düşünür Augustinus'tan Orta Çağların ünlü otoriteleri Magnus ve Aquinolu Thomas'a kadar, Orta Çağ boyunca devam etmesi; ahlakın bir diğer önemli toplumsal boyutunun tezahürüdür: Bu etkinlik ister İlahî ister beşerî kaynaklı olsun; ahlak kendisini geniş kapsamlı nesnel bir ilişkiler düzeninde ifade eder (Aydın, 1993, s. 47).

Yukarıdaki izahların takip edileceği ilmî literatür, ekonomik düşüncenin epistemolojik açıdan da din ve ahlak ile el ele yürüdüğünü açığa çıkaran bir muhtevaya sahiptir. Pre-kapitalist ekonominin ona iştirak edenler tarafından ayrı bir toplumsal kurum olarak görülmemesi gibi, ekonomik düşünce de topyekûn toplumsal bilgiden ayrı olarak düşünülmemiştir (bk. Wisman, 1988, s. 58). Bu durumda iktisadi faaliyetin, inanç sistemlerinin tezahür ettiği gelenek tarafından yönlendirildiği toplumsal formda, “toplumsal bilgiden soyutlanmış bir iktisadi düşünce yapısı da ortaya çıkmamıştır” (Özel, 1991, s. 14). Nitekim 17. yüzyıla kadar en küçük ayrıntıları bile her zaman ve her yerde gelenek ve kanun vasıtasıyla toplum tarafından denetlene gelen iktisadi faaliyetler; aynı doğrultuda filozofların, ahlakçıların ve teologların toplumsal/siyasi istikrarı ve ahlaki düzeni esas alan risalelerinin içine yedirilmiş vaziyette ya da alt bölümler hâlinde yer almıştır. Dolayısıyla iktisadi fikirler; çoğunlukla İlk Çağda filozoflara, Orta Çağda teologlara atfedilen risalelerden elde edilir (Eskicioğlu, 1995, s. 8). İlk Çağdan itibaren ahlak ve ekonomiyle ilgilenen düşünürlerin listesini oluşturmak amacıyla yaptığımız mesai sonucunda, yukarıdaki görüşleri teyit eden bir tabloyla karşılaştık. İnsan ve toplum planında ahlak ile ilgilenen bütün düşünürler aynı zamanda filozoftu. Pek çoğunun tek tanrılı dinlerin toplumsal düzeyde gündeme gelmesinden itibaren de din adamı (teolog, ulema, papaz, mutasavvıf, mürşit) olduğunu tespit ettik. Yine modern döneme kadar bu düşünürler; filozof ve ahlakçı konumlarının yanı sıra toplumlarının ekonomi, siyaset, eğitim ve hukuk gibi bütün problemleriyle ilgilenmişlerdi.<sup>4</sup> Bu konumlara ilaveten İslam toplumlarında da din adamları; dinî lider, müderris, ilim adamı, yönetici, yargıç

4 Mezkûr listeye dayanarak konuyu daha pek çok örnekle delillendirebiliriz; fakat verilebilecek örnekler arasında belki de en çarpıcı olanı, Adam Smith'tir. “İktisadın felsefe ve ahlaktan ayrılarak bağımsız bir disiplin hâline gelişine kesin bir tarih verilmeğe istendiğinde üzerinde en kolay uzlaşmaya varılan tarih”in *Ulusların Zenginliği*'nin yayın tarihi, Smith'in de *ekonomistliği*nin yanı sıra bir ahlak filozofu olduğu, hatta asıl kariyerinin sonuncusu olduğu hatırlandığında Batı dünyasında 18. yüzyılda bile, Wallerstein'in yakındığı modern topluma has bilim ve felsefe/beşerî bilimler arasındaki temel kopukluğun, disiplin alanları ve epistemik hedef ayrışmasının henüz vuku bulmadığını görüyoruz: Liberal ekonominin Babası bile karşımıza henüz, toplumunun bütün problemleriyle ilgilenen bir toplumbilimci/filozof hüviyetiyle çıkmaktadır.

hatta zaman zaman da hekim ve hâkim gibi toplumsal rolleriyle karşımıza çıktılar. Dolayısıyla Aristo'dan itibaren Yunan filozoflarının “ev yönetimi” (tedbir-i menzil) ile genel ilgileri doğrultusunda ele alınan fikirler; sadece bu dönemlerde değil, hemen hemen 18. yüzyıla kadar felsefi, ahlaki ve siyasi fikirler etrafında oluşan düşünce yolu üzerinde takip edilebilir.

Bu takip bir yandan da bizi, Skolastik, Patristik, Aristotelyen, Neo-Platonik ve İslami düşünce literatüründen oluşan *eklektik kilise biliminin* peşine düşürür. Yol üzerinde, İslam toplumlarında ticari hayata, İslam toplum düşüncesinde ise iktisada önem verilmediğini öne süren modernist bakış açısı ve onun tam karşısında yer alan görüşlerle karşılaşırız: Son araştırmalar, İstanbul'un fethine -ya da daha geç ve hatta kesin olarak kayıtlanamayan bir tarihe kadar- İslam düşüncesinde dünya yüzündeki hemen bütün toplulukların inanç ve geleneklerinin yönlendirdiği bir iktisadi faaliyet sahasına ve bunun üzerinde yükselen iktisadi anlatılara sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Hatta bununla yetinmeyip tarihte *iktisadi durgunluğun* atfedildiği “büyük fasıla” olarak kabul edilen Orta Çağın hem günlük ticari uygulamalar hem de ilmî açıdan Batı zihniyetinin üzerine çıkan İslam düşüncesi ekseninde ele alınması gerektiğini düşünenler görülmektedir. Bu son grubun önde gelenlerinden Spengler'in dirayetle gözlediği gibi “Orta Çağ İslam dünyasında iktisadi davranışa dair bilgilerin kapsamı, Müslüman bilginlerin eline 9. yüzyıl ortalarında geçen Yunan eserlerinden çok genişti. Bu iktisadi fikirler mecmuasında önemli olan şeylerin çoğunun menşei, İslamiyet'in ilk iki buçuk yüzyılında (7. ve 8. yüzyıllar) mevcut bulunuyordu” (Mirahor, 1997, s. 47). Genel olarak Latin skolastiklerinin yaşadığı devre gelindiğinde iktisadi fikirler külliyyatı çeşitli kaynaklarda hazır vaziyetteydi. Bu kaynaklardan bazıları, skolastiklerin eserlerinde atıfta buldukları Müslüman bilginlerin ahlaki, felsefi ve teolojik eserleriydi. Mezkûr ilmî aktarımın ya da etkileşimin mekanizması ve muhtevası konumuzun sınırlarını aştığından şunları söylemekle yetineceğiz:<sup>5</sup> İslam dünyasının iktisadi fikirleri, skolastikleri önceleyen Müslüman müelliflerin iktisadi eserleri yedinci yüzyıldan on dördüncü yüzyıla kadar hem Müslüman Doğu'da hem Müslüman Batı'da mevcut olan iktisadi süreç ve kurumlar ne kadar fazla incelenirse, Schumpeter'in “Büyük Fasıla”<sup>6</sup> hakkında o kadar şüpheli oluruz.

5 İslam felsefesinin Batı düşüncesini etkilemesi sadece iktisadi açıdan değil pek çok yoldan olmuştur. [Muzaffer Şerif](#) bu yolların bir listesini verir: 1- Batı'da hümanist hareketi başlatmış, 2-Batı'ya tarihî bilimleri ve 3-ilmî metodu takdim etmiş, 4-Felsefe ile inancın arasını uzlaştırmada Batılı skolastiklere yardımcı olmuş, 5-Batı mistisizmini harekete geçirmiş, 6-İtalyan Rönesansı'nın temellerini atmış, bir dereceye kadar Immanuel Kant dönemini, bazı bakımlardan daha sonrasına kadar da modern Avrupa düşüncesini biçimlendirmişti (bk. 1966, s. 1349).

6 Joseph Schumpeter baş eseri *History of Economic Analysis*'de, Yunan Roma iktisadını tartıştıktan sonra şunları söyler: ‘Konumuzu ilgilendirdiği kadarıyla, emniyet içinde beş yüz yıl atlayıp, *Summa Theologica*'sı düşünce tarihinde Chartres Katedrali'nin güneybatı kulesinin mimari tarihindeki yerine

Aynı şekilde iktisadi düşünce tarihçilerinin Müslüman bilginlerin on üç, on dört ve on beşinci yüzyıllarda iktisadi düşünce ve kurumların gelişimine katkılarına görmezden gelmeleri hususunda da bir o kadar şüphe duyarız (Mirahor, 1997, s. 43). “Oysa bilginler; felsefe, teoloji, ahlak ve bilim tarihindeki araştırmaları göz ardı etmek isteseler bile, Orta Çağ bilginlerinin özgün eserlerine başvuran herhangi bir kimse Fârâbî, İbni Sînâ, İbni Rüşd ve Gazâlî gibi isimlere yapılan atıfları görebilir ve sadece bu gerçek bile onların iktisadi düşüncenin gelişmesindeki rollerine dair sorular sormasını gerektirirdi” (Mirahor, 1997 s. 42). “Hâl böyleyken, Avrupa’nın İslam ve Bizans şehirlerine ticaretteki çıraklığının sonunu gösteren bir tarih seçmek zorunda kalırsak -ve eğer esas olarak ağır giden bir evrim gerçekten tarihlenebilirse- 1252 tarihi, en iyi tarihlerden biri olarak görülmektedir: Batı’nın bir kez daha altın paralar darp etmeye başladığı tarih. Her hâlükârda, Batı kapitalizminde ithal kökenli her şey şüphesiz İslam’dan geldi” (Braudel, 1991, s. 156–157). Bütün bunlardan sonra şu hususları yeniden gözden geçirmek; sadece ilmî objektivitenin tahakkuku açısından değil, İslam iktisat literatürünün iktisat tarihinin seyrine ve modern iktisat düşüncesinin safahatına sağlayacağı katkı açısından da önem kazanır: Müslüman âlimlere Yunan fikirlerinin *aktarıcıları* olarak biçilen rolün tarihsel verilerin ışığında yeniden değerlendirilmesi; iktisadi düşünce tarihçilerinin *büyük fasılanın* boşluğunu, İslam âlimlerinin on üç ve sonrasındaki yüzyılların iktisadi düşünceleri üzerindeki etkisine dair mevcut malumatla doldurmaları; yine iktisadi düşünce tarihinde Yunan ve Romalıların sahip olduğu özel konumun, disiplinin sürekliliği adına, Müslüman âlimler söz konusu olduğunda da gündeme getirilmesi gerekmektedir.

Doğu ile Batı’nın henüz bariz farklarla ayrılmadığı geleneksel hayatı, teorik açıdan bu minval üzere sayfalar boyunca anlatmaya devam edebiliriz; fakat karşımıza çıkacak olan hep aynı sonuçtur: Batı toplumsal hayatında teknolojik ve coğrafi keşifler, Reformasyon ve Rönesans gibi olayların güdülediği ekonomik menşeli büyük dönüşüm öncesinde, teolojik telakkilerden kaynaklanan bazı zihniyet/dünya görüşü farklılıklarına rağmen Doğu’da ve Batı’da genel bir “Orta Çağlaşma zihniyeti” hüküm sürmektedir. Sosyal bileşkeleri günümüzde dahi araştırma konusu olan “modern bir sıçrayış”la dünyanın inanç/din eksenini etrafında bütünleştiği ortak zihniyetten kopmadan önce; ahlaki, estetik, siyasi, hukuki ve ilmî bütün faaliyetlerin inanç ve değerler manzumesi tarafından yönlendirildiği Batı toplumsal hayatında, Doğu’da olduğu gibi, iktisadi faaliyetler dahi dinî saiklerle yönlendirilmektedir.

benzer bir yer tutan St. Thomas Aquinas’ın (1225-1274) dönemine gelebiliriz. Bu yüzden kitabın ikinci bölümünün bu kısmına “Büyük Fasıla” başlığını verir. Bu ifade ile beş yüz yıl boyunca iktisatla herhangi bir şekilde alakalı hiçbir şeyin söylenmemiş, yazılmamış veya uygulanmamış olduğunu dile getirmektedir. Bu yönüyle Schumpeter’in, iktisadi düşünce tarihi kapsamında 1800’lerin sonlarından beri var olan ve ders kitaplarına kadar iktisadi düşünce tarihine dair hemen bütün çalışmaların muhtevasına sinmiş olan bir tutumu yansıttığı rahatlıkla söylenebilir (bk. Mirahor, 1997, s. 39).

İnsanların zihniyet dünyaları, değerleri ve iktisadi faaliyetleri birbiriyle büyük oranda ilişkilidir. İslam sanatında dokuma ve halılardan kâse ve lambalara kadar günlük kullanım için üretilen her şey; insan emeğinin güzellik, sevgi, ihtimam, sevinç ve huzur gibi pek çok değeri nasıl yansıttığını gösterirken İslam'ın çalışmaya verdiği ahlaki karakterden bağımsız görülemez. Geleneksel loncalar, cemaatler ve tarikatlar sadece bu gibi işlerin üretilmesine ve İslam medeniyetinin maddi temelinin güzellik ve ahenk esasına göre oluşumuna katkıda bulunmakla kalmamış, ayrıca işin estetiğine ve manevi yapısına sevgi ve güzelliği de katan bir çalışma ahlakı oluşturmuşlardır. Söz konusu kurumlar, aynı zamanda geleneksel sanatın normları uyarınca üretim faaliyetinde bulunan ve böylece benliğini de şekillendiren üreticinin eşya (şey-ler) yapmanın manevi anlamını içselleştirmesini sağlamıştır (Nasr, 2004, s. 41-42). Aynı doğrultuda Orta Çağ başında katedrallerden ve pencerelere konan çarmlılardan ev eşyalarına kadar Rönesans yapı sanatından ve ona refakat eden sinai gelişmeden; Avrupalıların üretim ve imalatı artırmaya gösterdikleri ilginin asıl sebebinin dinden ve sanat-din ilişkisinden kaynaklandığını anlamaktayız.<sup>7</sup> Dolayısıyla ilk Rönesans yıllarının yarattığı ferdiyetçilik ve Reformasyon'un getirdiği yenilikler bile Orta Çağın teolojik genel felsefesinin manevi mirasını tam manasıyla çöktürmeye kifayet edecek kudreti gösterememiştir. Dinî/teolojik görüşün hâkim durumunun sarsılması ancak 16. ve 17. asırlarda başlamıştır. Ferdiyetçilik ve Reformasyon, dinden kaynaklanan zihniyet ve düşünüş tarzının bütünlüğünü bozmuş ve otoritesini sarsmışsa da ne Reformasyon ne de ilk Rönesans Çağında bu fikrî yapının tamamıyla sökülüp atılması gerektiği düşüncesinin mevcudiyetini söylemek mümkün değildir. Hatta bu manevi mirasın korunması dileğinin izlerini de bulmak mümkündür (Çağatay, 1987, s. 11).

İktisadi yol üzerinde biraz daha ilerleyerek, 17. yüzyıla, Adam Smith tarafından "merkantil sistemin yazarları" olarak tavsif edilen Risale yazarlarına geldiğimizde genel zihniyet dönüşümleri doğrultusunda bariz iktisadi düşünce farklarının belirmeye başladığını görürüz. Bin altı yüz yirmilerden itibaren ve özellikle 17. yüzyılın ikinci yarısında, iktisadi politikanın sosyal ve siyasi amaçlı olmasını savunmaktan çok, iktisadi olguları sosyal bağlamlarından koparmak amacıyla kaleme alınan bu kitaplarda *iktisadi gelişme*, bireyleri dinî ve siyasi dayanışmanın desteğine muhtaç olmaktan çıkardıkça bireyi sınırlayan dinî veya geleneksel buyruklar sorgulanmaya başlanacaktır. Modern iktisadi düşüncenin de temellerini atan bu pratik düşünürler, iktisadi ilişkileri ait oldukları sosyokültürel bağlamdan soyutlarken iyi-kötü, doğruyanlış hükümünü vermede dinî buyruk ve otoritenin yerine *iktisadi verimliliği* referans

7 Mimarinin; doğasındaki düzen, sistem ve disiplin, eserin oluşum safhasındaki kolektif şuur, irade, azim ve sonuçta sınırsız kitleler tarafından paylaşımı ile insanlığın evrensel kültürünün en önemli ve ilk safhası olduğu düşünüldüğünde Osmanlı mimari dehası ve ürünleri, Batı'daki emsalleriyle birlikte inanç ve kültür açısından ortak bir sosyal paydada değerlendirmeye tabi tutulabilir. Tarihin kültürel karakteristikleri için bk. (Sorokin, 1997, s. 21-66).

kaynağı olarak alacaklardır. Fakat Adam Smith ve *görünmeyen eli*, fikirleri sayesinde tutacak olan Fizyokratlar, -halefleri bunun tam tersi bir amacı, onların üzerine inşa edecek olsa da- ekonomiyi 18. yüzyılda hâlen piyasayı, parayı ve fiyatı aşan bir toplumsal varoluş alanı olarak kurmayı amaçlayan ayrı bir iktisadi alan fikrine muhalif kalacaklardır.

### Sonuç

Süreç içinde yaşanan gelişmeler, toplumsal hayatı hem dikey hem yatay olarak değişime zorlamış; yaşamı, modern olarak tanımlanan yeni hayat telakkilerine göre şekillendirmeye başlamıştır (Akgül, 2002, s. 42). Çağlar boyunca fikrî, ahlaki ve siyasi sorunların birbirlerinden ayrılamayacağı, birbirleriyle çelişiyormuş gibi göründükleri yerlerde de ahlaki kaygıların öncelikli olması kabul ediliyorken, modern dünya bu sorunlarla birlikte disiplin alanlarını ve epistemik hedeflerini de birbirinden ayırmıştır. Bilimin, doğru arayışının sürdürüleceği tek alan olduğu iddia edilmiş; felsefe, edebiyat ve beşerî bilimlere iyi ve güzel arayışının sürdürüleceği alanlar olma rolü uygun görülmüştür (Wallerstein, 2004, s. 82–83).<sup>8</sup> Başka hiçbir tarihsel sistem; bilim ve felsefe/beşerî bilimler arasında temel bir kopukluğu yani doğru ile iyi ve güzel arayışının ayrılışını kurumsallaştırmamıştır.<sup>9</sup> Bu süreçte birey ve toplumun geçişkenliği; modern yaşamın kuruculuğunu üstlenen modernitenin geleneğin sosyal rolünü dışlayan yeni meşruiyet vasıtaları ve yeni sosyal yapıları ile sağlanmak istenmiştir. Özgür kılma vasfının en büyük etkisini topluluklarına bağlı insanlar bireyselleştirmede gösteren modernite, “ileri derecede bireyselleşen insanların toplumsallaşması için bir yandan modern sosyal yapılar ihdas ederken diğer yandan da bu sosyal yapıların bileşkesi olarak modern toplum, bireyselliğin ön plana çıktığı ideolojilerin ve ahlak sistemlerinin doğuşuna sebep olmuştur” (Berger, Berger & Kellner, 1973. s. 196). Batıda Kilise merkezli bir hakikat ve hayat anlayışından insan merkezli bir tasavvura geçişin tabii neticesi olarak “yeni insan” kendisini Tanrı’dan önce gelen yeni bir “mevki”ye yerleştirecektir. Bu sanal mevkinin doğal bir neticesi olarak da, dün inandığı Tanrı’ya hizmet etmeyi kolaylaştıran ve meşruiyetini buradan alan hayat yerine; yalnız kendine hizmet edecek bir düzen fikrini kavramsallaştırmanın ve hayata geçirmenin iktisadi, sosyal, siyasal ve kültürel imkânlarının peşine düşecektir. Bu durumun sosyolojik plandaki karşılığı, endüstriyel toplumun modernleşmesi ve kapitalizme özgü mantıkların belirleyici olmasıdır. İnançlar, yasalar, birlikte yaşama yolları ve kişisel ilişkiler; toplumun bu evresinde tümüyle değişecek, bundan böyle modern toplumların inanç ve tutumları;

<sup>8</sup> Wallerstein’in bu ısrarlı argümanı için şu eserine de bakılabilir (2001, s. 98).

<sup>9</sup> “Aslında modern dünya sisteminin jeokültüründe bu kopukluğu yerleştirmek hiç de kolay olmamış; kopukluğun yerleşmesi için üç yüzyıl geçmesi gerekmiştir. Fakat bugün bu kopukluk, jeokültürün esasını ve üniversite sisteminin temelini oluşturmaktadır” (Wallerstein, 2000, s. 200).

kapitalist kurumlar ve tüketim, bireysellik, özel mülk, kazanç arayışı vb. etkenler tarafından belirlenecektir. Sombart'ın *Burjuva* 'sında kullandığı deyimle eski dünyayı paramparça eden kapitalist zihniyet, dolar zenginlerinden seyyar satıcıya kadar herkesin düşünce yapısı ve eylemlerini yönlendirmeye çalışan ve dünyanın yazgısını etkileyen bir zihniyettir. Sürekli bir birikim süreci içinde örgütlenen Modern Dünya Sistemi'nin ve yeni -kapitalist- ilişkilerin toplumun yazgısına dayattığı yeni yaşam ve toplum biçimi *modern*dir. Cıvciv-yumurta metaforu türünden bir okumayla modernliğin belirginleşen toplumsal düzeni de hem ekonomik sistem hem de diğer kurumları açısından *kapitalist*dir. *Modern devlet* de kapitalizmin zorunlu bir refikidir.

Bu sürece ne modernitenin ekonomik/ticari karakteri olarak kapitalizm ne de tersten bir okuyuşla “kapitalizm olarak modernite” adını vermek durumu değiştirmeyecek; bu tablo, bağımsız bir bilim dalı olarak iktisadın teoloji ve ahlak felsefesinden, iktisadi faaliyetlerin dinî ve ahlaki normlardan kopması yolundaki temel toplumsal sonuca doğrudan yol açacaktır. Bütün diğer yaşam alanları ile birlikte serbest kalan Sermaye ve Piyasa'da artık insanlar birbirlerine, hayata hatta tabiata kapitalizmin o ünlü mottosuna göre davranacaklardır. “Bırakınız yapalım, bırakınız geçelim!” Konu buralara gelmişken hem klasik iktisadın hem de serbest piyasa fikrinin öncüsü olan bir Adam'a söz vermemek olmaz: “İktisat yalnızca malların üretilmesi ile ilgilenmez. Bir zenginlik bilimi olarak iktisat; zenginliğin üretimi, değişimi ve dağılımı ile ilgili her şeyi kapsamaktadır. Pratikte zenginliğin önündeki en büyük engel ise devletin piyasanın doğal işleyişine müdahalesidir” (Smith, 1776/1998). İnsanlık, Adam Smith'in *Ahlaki Duygular Kuramı*'ndaki ahlaki görüşlerin değil *Ulusların Zenginliği* üzerinden ilerlemiş bulunuyor. Smith'in ikincisinde kurguladığı *normun* omurgasını oluşturan kişisel çıkar, hem soyut iktisat düşüncesinin iki yüz yıllık geçmişinde yerinden oynatılamamış hem de “iktisadi hürriyetçi” toplumlarda somut iktisadi hayatı çekip çeviren güç, ondan başkası olmamıştır; fakat tecrübe, Blanqui'nin deyişiyle bugüne kadar Smith doktrininden özellikle bir tanesini sakatlamıştır: Sosyal ihtiyaçların hepsini, endüstriye verilen mutlak özgürlüğün halledeceği görüşünü...

Pratikte böyle bir sakatlığa maruz kalmasına rağmen “Ahlaki duygular mı, Zenginlik mi?” ikilemi üzerinde hâlen hükmünü sürdüren, ilmî çevreleri hem epistemolojik hem de pratik bağlamda meşgul etmeye devam eden, Kapitalizmin ve ahlaki temellerinin sarsıntısı dolayısıyla çözümlene arayışları devam edecek görünen “Adam Smith Problemi” ise elbette bir başka makalenin konusudur.

Received: May 4, 2016

Revision received: July 23, 2016

Accepted: August 22, 2016

OnlineFirst: December 5, 2016

Copyright © 2016 • Turkish Journal of Business Ethics

[www.isahlakidergisi.com/en](http://www.isahlakidergisi.com/en)

DOI 10.12711/tjbe.2016.9.0018 • November 2016 • 9(2) • 235–246

*Extended Abstract*

# From Concept to Life: The Relationship between Religion, Morality, and the Economy in the Pre-Modern Period

Selma Karışman<sup>1</sup>

## Abstract

Humanity has been interpreting all metaphysical and social phenomena about themselves and their environment through a body of faith that they consider “holy,” and found meaning in their ontological and social existence in this body of faith. In this interpretation process, a person’s level of consciousness is shaped by the faith system they belong to, while their attitudes and behaviors are governed by the same system. Living in a social community, a human’s endless struggle to meet their needs is one of the other indispensable requirements, such as “religion” and “morality” of life. Social life entails that human beings seek a “division of labor” to meet their economic needs and also establish economic relations with each other. For the sake of stability and integrity of social life, necessity of realization of economic relations like all other relations in a specific order and discipline stipulates questioning of how these relations will be arranged. It is put forth in this article that economic life was executed in a form that it was within religion and morality in the theoretical/epistemological context and embedded to all aspects of the social life by the 18<sup>th</sup> century in when the East-the West adverseness didn’t have a clear meaning: While as governing and binding rules, legal regulations form the legal framework of economic activities, religious/moral values give them direction through shaping people’s structure of individual and social consciousness. This framework made religion prevailing system of values in traditional societies; economic, social and political fields would be determined by the religious rules. Modernity is recognized as the turning point in breaking away of economic activities from religious and moral norms, economics from theology and morality philosophy as a science as well as the differentiation of both humanity’s ontological integrity and of various areas in the social fields of activities that have been intermingled in a way that is similar to this ontological integrity. Therefore, all of this dictates that any article that seeks to examine the relationship between faith systems and economic activities within a society in which the system is prevalingly adopted will need to examine the nature of the relationship between religion, morality, and the economy, as well as the historical adventure of this relationship.

## Keywords

Economics • Religion • Sociology • Ethics • Pre-modern/Modern

<sup>1</sup> **Correspondence to:** Selma Karışman (PhD), Bursa 16140 Turkey. Email: [drselmakarisman@hotmail.com](mailto:drselmakarisman@hotmail.com)

**Citation:** Karışman, S. (2016). From concept to life: The relationship between religion, morality, and the economy in the pre-modern period. *Turkish Journal of Business Ethics*, 9, 235–246. <http://dx.doi.org/10.12711/tjbe.2016.9.0018>

Humanity has been interpreting all metaphysical and social phenomena about themselves and their environment through a body of faith that they consider holy, and found meaning in their ontological and social existence in this body of faith. In this interpretation process, a person's level of consciousness is shaped by the faith system they belong to, while their attitudes and behaviors are governed by the same system. "Morality," which as a system of values relies on human nature on the one hand, and targets one's relations with the entire system of existence through one's personality structure on the other, makes normative requests of its interlocutor, to construct one's character and social relations even in its non-religious form. Living in a social community, a human's endless struggle to meet their needs is one of the indispensable requirements of life. Social life entails that human beings seek a "division of labor" to meet their economic needs and also establish economic relations with each other. While as governing and binding rules, legal regulations form the legal framework of economic activities, religious/moral values preach their execution in line with accepted values through shaping people's structure of individual and social consciousness. In this regard, what is intended by "moral economy," at a point where the paths of religion and morality intersect with that of the economy, "is nothing more than preaching and motives regarding practical values and norms for preference over people's daily lives" (Ülgener, 1981a, p. 24).

All of this dictates that any sociological research that seeks to examine the relationship between faith systems and economic activities within a society in which the system is prevalingly adopted will need to examine the nature of the relationship between religion, morality, and the economy, as well as the historical adventure of this relationship. It is even possible to argue in accordance with our updated theological and sociological viewpoints that the history of humanity is shaped through the content and course of such a relationship. In this perspective, sociological research on religion must be conducted as research on the sociology of religion, on political sociology, and particularly moral sociology, following the trail blazed by Weber, one of the pioneers of the field (see Freund, 1986).

### **When Economy is Hand-in-Hand with Religion and Morality**

Tracing any subject about *early communities* will inevitably compel us to examine the forms and features of common life that take the attribute of "traditional" to the fore. At this point, we see that all endeavors that would like to theoretically and



practically examine the characteristics of *traditional societies* from their own point of interest, present comprehensive arguments and comments that economic life stands in close relation with all aspects of life, particularly religion and morality: according to MacIntyre, the pre-modern world is based on a united *moral community*, in other words on *gemeinschaft*. In this kind of community, there is a natural union between moral practice, religious belief, and Christian symbolism: “people were living in a world that there was no strict cultural differentiation between religion, morality and law; traditional communities did not face the challenge of contemporary pluralization problem. As a result, social roles directly expressed social values” (MacIntyre, 1967, as cited in Stauth & Turner, 1995, pp. 49–50). In the pre-modern world, the idea that a system built on the basis of *personal gain* is legitimate did not become widespread, and the economy did not have a separate sphere of existence in any traditional community. Therefore, a separate and self-sufficient economic world, one free from its communal context, was never envisaged. In other words, in traditional communities, the economy operated not as a separate entity but as completely embedded in social structures. In principle, tradition governs economic activities in these communities.

According to Eliade, “the old prevalent model materialized in this environment through the connection of the community, the microcosm, to the religious cosmos order, the macrocosm. Whatever happens *here below* is but a pale reflection of what takes place *up above*” (Eliade, 1959, as cited in Berger, 1995, pp. 437–438). In other words, social order can only exist thanks to the religious characteristics of the order. Therefore, all social problems are at the same time religious problems, and all religious problems are similarly social problems (Berger, 1995, p. 438). Hence, there no separate body of economic thought existed, and such was not needed by society in any case. Religion, which sublimates social institutions such as the family, the right to property, and the state, was almost the sole source of legitimization (Özel, 1991, p. 14).

Berger has expressed this, “Religion legitimates social institutions by bestowing upon them an ultimately valid ontological status, that is, by locating them within a sacred and cosmic frame of reference” (1967/1990, p. 16). While this framework of reference makes religion the dominant system of values in traditional communities; economic, social, and political spheres are governed by the rules of religion. In other words, various functions in different spheres are performed by religion as virtually the single institution. Contrary to modern industrialized societies where religious values have a certain degree of flexibility that makes people behave according to the specific situation in economic, political and other social spheres, in traditional societies, religion, as the sole prevalent value, constitutes the genuine and basic form of tradition and aims at regulating every aspect and detail of social life (Saribay, 1985, pp. 27–28). Therefore, in every society that possesses a religious heritage, the moral impact of religion on apparently secular institutions such as business life

and politics can be indirect but is hard to ignore. On the other hand, not only with its excessive and abstract but also pragmatic and socially beneficial functions (Abu Rabi, 2003, p. 70), the normative feature of religion, which applies strict rules in traditional societies, has gradually been transformed into a mere principle (Saribay, 1985, p. 2) in modern societies.

On account of all of these reasons, there are no grounds for any academic objection to the recognition of modernity as the turning point in the differentiation of both humanity's ontological integrity and of various areas in the social fields of activities that have been intermingled in a way that is similar to this ontological integrity. The development of an independent identity for economic relations and activities through their differentiation from the complex structure of other social relations and its becoming a subject for science and politics with this identity is a relatively recent phenomenon for societies. As a result of the gradual expansion and deepening of monetary and market relations in modern times, economic activities developed an identity independent from other social relations (Genç, 2000, p. 44). The author of *The Great Transformation* weighed in on this topic: "The human economy than is embedded and enmeshed in institutions, economics and non-economic. The inclusion of the non-economic is vital. For religion and government may be as important for the structure and functioning of the economy as monetary institutions or the availability of tools and machines themselves that lighten the toil the burden of labour" (see Block & Somers, 1984, p. 63; Polanyi, 1965, p. 250). Polanyi continues to insert important parentheses to common quests that we mentioned before: "If so-called economic motives were natural to people, we would have to judge all early and primitive society as thoroughly unnatural" (Block & Somers, 1984, p. 64).

The above picture of integral life, where the world of practical business merges inseparably with political, social, and religious life, indicates that the *profit motive*, as we know it, is only as old as *modern people*. In the traditional world, neither the will to win nor loose moral principles conform with the idea of hard work as a virtue or a moral obligation: "Its (wealth) pursuit is not only senseless as compared with the dominating importance of the Kingdom of God, but it is morally suspect. The real moral objection is to relaxation in the security of possession, the enjoyment of wealth with the consequence of idleness and the temptations of the flesh, above all of distraction from the pursuit of a righteous life. In fact, it is only because possession involves this danger of relaxation that it is objectionable at all" (Weber, 1985, p. 125–126). By itself in communities, which are the products of a period when the East and West were not separated from each other by dichotomic lines "as long as the paramount idea was that life on earth was only a trying preamble to Life Eternal, the business spirit neither was encouraged nor found spontaneous nourishment." Although "work was an end in itself, encompassing, of course, money and commodities, but engaged in as a part of a

tradition, as a natural way of life. In a word, the great social invention of ‘the market’ had not yet been made” (Heilbroner, 1953/1999, p. 26).

When we accept that motivations such as honor and easing conscience constitute the bases of economy along with “personal interest,” we also see that the motivations that are acknowledged as the basis of economic life are in fact consequences of the social life. This has directed endeavors to understand economic activity to examine it in line with its relationship with the sub-system that was formed by a closely related system of values, which sociologists called a moral values system (*éthos*), mentality (*esprit*), or more frequently a “world view” or “view of life” (Günay, 1986, p. 111). We should bear in mind that the main field of interest of one of these sociologists, Max Weber, was how religion defines the “world,” i.e. activities that are not directly related to the sacred, analyzing the consequences of various definitions regarding the economy. Thus, Weber’s analysis supports our perspective as part of modern literature. The basic arguments and intellectual efforts of this prominent sociologist of religion, parallel to this field of interest, focused on the analysis of “moral economy” (a term that he introduced to sociology), which is a “world of spirit and mentality lying beneath a mass of shape and matter” (Ülgener, 1981b, p. 12).

All these arguments, which can be summarized as saying that economic life and social life are one and the same, point to how “no matter where or in what century, economic life is not solely a material world that consists of the convergence of external data, but is also fundamentally shaped by human reality with specific attitudes and behaviors” (Ülgener, 1981b, p. 13) and direct the subject to other inferences of the humanities and morality: economic activities are carried out in line with the common behavioral patterns of individuals in pre-capitalist communities.

The economic mechanism is so simple, pure, and transparent that all rational individuals in a society can understand the activities in the field of “the economy.” The basic economic unit in the social structure is the *household*, which produces and consumes in its own inner processes. The economy functions not around individuals but around families. In pre-modern societies, both wealth and the efforts to acquire it are not themselves a goal but are at the disposal and service of a higher goal. Land and labor (nature and human) are not subject to the market, apart from, minor exceptions. Therefore, through the mid-eighteenth century, using the term *material activity* rather than *economic activity* might be more accurate (Özel, 1991, p. 14).

When we assess the economic picture that we have drawn above on the basis of religious belief and moral norms, the result we reach is as follows: Contrary to the deterministic effects of economic forms, which became more rational in the modern period over other fields of life, activities related to work and profit in the pre-modern

period were passive, motivated by the mentioned fields. This does not indicate that these activities are unimportant or invaluable but does show the normative influence of religion and morality in social life.<sup>2</sup> In line with this influence, the economy was seen as forming a single entity with morality, and behaviors deemed morally wrong were also considered wrong and destructive in terms of the economy. Earning and working are not goals on their own but are at the disposal of other higher goals and purposes (Ülgener, 2006, p. 262–263), and that is a natural result of this consideration. The characteristic of moral norms prevailing in the spirit of all traditional communities made Aristotle argue that “For Money was intended to be used in exchange, but not to increase at interest, which means the birth of money from money, is applied to the breeding of Money.” (Ülgener, 1973, p. 47), and suggests that “There are two sorts of wealth-getting, one is a part of household management, the other is retail trade: the former necessary and honorable, while that which consists in exchange is justly censured; for it is unnatural” (Ülgener, 2006, p. 29–30). Aristotle’s model sets not only external boundaries but also internal ones to growth: the moral norm of being moderate restrains one’s desire to save (Baeck, 1997, p. 96). Along with other Islamic philosophers, Averroes’ embrace of this hierarchical separation between the economy, politics, and morality does not seem to arise from anything aside from its conformity with Islamic principles. The continuation of this conception of the economy as a religious/moral norm from Augustine of Hippo, the first prominent Christian philosopher, to significant medieval authorities such as Magnus and Thomas Aquinas during the Middle Ages, is the manifestation of another important social dimension of morality: Whether an activity arises from the divine or the human, morality expresses itself in a comprehensive order of objective relations (Aydın, 1993, p. 47). Moreover, the scientific literature where the above explanations can be found also includes arguments indicating that economic thought goes hand-in-hand epistemologically with religion and morality. “Just as an economy cannot be viewed by its participants as a separate social institution, so economic thought cannot be viewed as distinct from total social knowledge” (Wisman, 1988, p. 58). In this regard, “a kind of economic thinking which was totally abstracted from social knowledge did not emerge” in a social form where economic activities are directed by the tradition

2 As mentioned above, economic activity has existed with the natural motives of humans, who live in a community, a part of their “personal interest” such as working, earning, owning, with some negative motives like selfishness (having more than others), opportunism, profiteering, a desire for domination and authority, vital individual/social needs, and the necessity for exchange, and with his social-cultural relationships like gaining social role and status. This existence overlaps with the ontological and historical reality that “the physical aspect of man’s needs is part of the human condition; no society can exist that does not possess some kind of substantive economy.” Consequently, according to Polanyi, “To narrow the sphere of the genus economic specifically to market phenomena is to eliminate the greatest part of man’s history from the scene (1977, p. 6).

expressed in faith systems (Özel, 1991, p. 14). As the smallest details of economic activities were inspected by society anytime and anywhere by means of tradition and the law until the seventeenth century, these activities were covered as a whole or as sub-sections in philosophers', moralists', and theologians' works, based on social/political stability and the moral order. Therefore, economic ideas are generally derived from works attributed to philosophers in ancient times and theologians in medieval times (Eskicioğlu, 1995, p. 8). While compiling a list of philosophers who dealt with morality and the economy since ancient times, we came to realize that the emerging picture confirmed the above views. All the thinkers who dealt with morality on the basis of humanity and community were at the same time philosophers. We also found that most of them were clerics (theologians, Muslim scholars, priests, sufis, religious, guides) in the era of monotheistic religions. Moreover, these thinkers -in addition of their positions philosophers and moralists- dealt with all the problems of society, such as the economy, politics, education, and the law, until modern times...<sup>3</sup> Hence, beginning with Aristotle, Greek philosophers' ideas and general interests regarding *home management* can be traced through their way of thinking about philosophical, moral, and political opinions, not only in their own eras but also almost through the eighteenth century.

Since the mechanism and context of the above scientific transfer or interaction go far beyond our scope here, it will suffice to mention that:<sup>4</sup> The more we examine the economic thoughts of the Islamic world, the pre-Scholastic economics books of Muslim scholars, and the economic processes as well as the institutions of both the Muslim East and the Muslim West that existed from the seventh until the fourteenth

3 Based on this list, we can add more examples as evidence for this argument. Perhaps the most striking example is that of Adam Smith. If we needed to set an exact date for when economics became an independent discipline, separate from philosophy and morality, the publication date of Smith's "The Wealth of Nations," would be a good consensus choice. Yet if we consider how Smith was an economist as well as a moral philosopher, with the latter being his real career, we can see that the fundamental break between modern science and philosophical/human sciences that Wallerstein complains about as well as that the differentiation of fields of discipline and epistemic goals had not yet taken place in the Western world even as of the eighteenth century, for even then, the founding father of liberal economy is known for being a sociologist/philosopher interested in all the problems of society.

4 Islamic philosophy influenced the Western mindset not only from the economic point of view but also in several other respects. Muzafer Sherif compiled a list on that subject: "Muslim philosophy influenced Western thought in several ways: It (1) initiated in the West the humanistic movement; (2) introduced the historical sciences and (3) the scientific method; (4) helped the Western scholastics in harmonizing philosophy with faith; (5) stimulated Western mysticism; (6) laid the foundations of Italian Renaissance and, to a degree, moulded the modern European thought down to the time of Immanuel Kant, in certain directions even later" (see 1966, p. 1349).

century, the more we become skeptical of Schumpeter's Great Gap,<sup>5</sup> which attributed "economic stagnation" to these periods. Likewise, we grow more skeptical regarding the historians of economic thought, who overlooked the contributions of Islamic scholars to the development of economic thought and institutions in the thirteenth, fourteenth, and fifteenth centuries (Mirahor, 1997, p. 43). "Yet even if scholars wish to ignore to research in the history of philosophy, theology, ethics and science the mere fact that anyone who consults original writings of Medieval scholars can see references to names such as Alfarabius, Avicenna, Averroes, and Algazal should raise questions regarding their role in the development of thought" (Mirahor, 1997, p. 42).

Before the world's breaking away from a common understanding that was integrated around the axis of belief/religion, through "a modern leap" whose social consequences provide fodder for research even today, even economic activities were conducted by religious motives in Western social life, where all moral, aesthetic, political, legal, and scientific activities were steered by a body of beliefs and values, as in the East. People's mentality patterns, values, and economic activities are interrelated to a great extent: In Islamic art, the beauty of objects designed for everyday use ranging from textiles and carpets to bowls and lamps, testifies to the extremely wide range of those fruits of human labor which reflects love, devotion, joy and peace. These elements are inseparable from the question of the ethical dimension of work in Islam. The traditional guilds, brotherhoods and orders not only made possible the production of these works and creation of the material bases of Islamic civilization on the bases of beauty and harmony, but also provided a work ethic which embraced aesthetic considerations as well and which related the moral condition of work. It also placed the moral consequences of the making of things upon the soul of the maker, who in making objects according to the norms of traditional art also remolds his own inner being (Nasr, 2004, p. 41–42). Similar to this trend, we can see from Renaissance architecture, namely the cathedrals built in the early Middle Ages and the crosses put in windows as well as household goods, and the coinciding industrial developments, that the real reason for Europeans' interest in increasing their production and

---

5 Following his discussion of the economy in ancient Greece in his most prominent book, *History of Economic Analysis*, Joseph A. Schumpeter states: "So as far as our subject is concerned we may safely leap over 500 years to the epoch of St. Thomas Aquinas (1225-74), whose *Summa Theologica* is in the history of thought what the southwestern spire of the Cathedral of Chartres is in the history of architecture. This is why he called this part, of Chapter 2 of his book, "The Great Gap," thus implying that nothing had been told, written, or even implemented throughout these five hundred years. In this context, we say easily conclude that Schumpeter reflects the widespread approach that has been existed since the end of 1800s and permeates the content of nearly all studies, including textbooks, about the history of economic thought (Mirahor, 1997, p. 39).

manufacturing takes root from religion and the relationship between art and religion.<sup>6</sup> Hence, not even the individualism created in the first years of the Renaissance and the novelties of the Reformation were strong enough to completely overturn the moral heritage of the Middle Age's general theological philosophy. The decline of the religious/theological view started as late as the sixteenth and seventeenth centuries. Although individualism and the Reformation impaired the integrity and challenged the authority of the mentality and mindset arising from religion, one searches in vain for any advocates of completely getting rid of this mindset during the Reformation and early Renaissance. To the contrary, a wish for the continuation of this spiritual heritage can be seen (Çağatay, 1987, p. 11).

### A Sort of Conclusion

The developments in this process necessitated a change in social life both vertically and horizontally and started to shape it in line with the new “modern” considerations of life (Akgül, 2002, p. 42). Over many centuries “It always been accepted that the three kinds of questions –intellectual, moral, political– were inseparable and that in any case, where they appear to be conflict, moral considerations should take precedence and determine out comes. In the modern world those who have called themselves scientists have asserted that science is the only domain of the pursuit of the true and have relegated philosophy, letters, and the humanities to the role of being the domain of the pursuit of the good and the beautiful. The modern world distinguished the fields of these disciplines and their epistemological objectives along with these problems.”<sup>7</sup> No other historical system has instituted a fundamental divorce between science and philosophy/humanities or what I think would be better characterized as the separation of the quest for the true and the quest for the good and the beautiful<sup>8</sup> (Wallerstein, 2004, p. 82–83).

In this process, there was an effort to achieve a transitivity between the individual and society through the new instruments of legitimacy that exclude the social role

---

6 As we consider that architecture forms the first and most important phase of the universal culture of humanity with the order, system and discipline, collective consciousness, will and determination during the construction process of a work of art in its nature and its common usage by the masses, the genius and works of Ottoman architecture can be assessed in terms of faith and culture together with their precedents in the West under a common social ground. For the cultural characteristic of history (see Sorokin, 1997, p. 21–66).

7 For this insistence Wallerstein argument also see that (2001, p. 98).

8 “The break in the geo-culture of the contemporary world system had not been so easy; its establishment required a period of three centuries. However, this break forms the basis of geo-culture and the foundation of the university system” (Wallerstein, 2000, p. 200).

of tradition and the new social structures of modernity, which established modern life. While modernity, which displays the biggest impact of its characteristic of liberalization in the individualization of people faithful to their community: “Modern social structures have provided the context for the socialization of highly individuated persons. Concomitantly modern society has given birth to ideologies and ethical systems of intense individualism” (Berger, Berger, & Kellner, 1973, p. 196). Sociologically, industrial society is growing modernized, while capitalist rationalities are becoming more and more determining. At this stage of society; faiths, laws, and the modes of living together and interpersonal relations are completely transformed, and the beliefs and attitudes of modern society will be determined by parameters such as capitalist institutions and factors such as consumption, individualism, private property, and profit-seeking. From that date on, people began to treat one another, life, and even nature; in the Capital and Market, which had been liberated together with all other areas of life, in line with the prominent motto of capitalism: “Laissez faire, laissez passer!” In this regard, it would be unfair to deny opinion to Smith, the founder of classical economics and champion of the idea of free markets: Economics is not only interested in the production of goods and services. As a science of welfare, economics deals with everything about production, transition and the distribution of wealth. Practically, the greatest obstacle to welfare is government intervention in the natural functioning of the market (Smith, 1776/1998). However, humanity has not emulated the moral opinions stated in Smith’s *The Theory of Moral Sentiments*, but instead followed *The Wealth of Nations*. The personal interest that forms the backbone of the “norm” constructed by Smith in the latter was not challenged throughout the two centuries of the history of abstract economic thought; rather, it has become the only power managing real-world economics in the economically liberal societies. Nevertheless, experience, as stated by Blanqui, has particularly mutilated one of Smith’s doctrines: the idea that all social needs can be taken care of by the absolute freedom given to industry! Although the idea has been practically crippled, “The problem of Adam Smith” will need to be elaborated in another paper, as it still rules over the dilemma of “moral sentiments versus welfare” and continues to dominate arguments in intellectual circles either practically or epistemologically, and the search for its analysis seems to continue to exist because of the tremors in capitalism and its ethical foundations.



## Kaynakça/References

- Abu Rabi, İ. M. (2003). *Modernlik ve çağdaş İslam düşüncesi* (Ü. Çağlar, F. Altun, Ö. Oral, N. Hınık Yavuz, Çev.). İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Akgül, M. (2002). *Türkiye’de din ve değişim*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Aydın, M. (1993). Dinin dünyevileşmesi sorunu: Protestanlık ve İslam. *Bilgi ve Hikmet*, 2, 43–56.
- Baeck, L. (1997). Klasik İslam çağının iktisat düşüncesi. M. Özel (Ed.), *İktisat risaleleri* içinde (s. 83–110). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Berger, P. L. (1990). *The sacred canopy: Elements of a sociological theory of religion*. New York, NY: Anchor Book Edition. (First published 1967)
- Berger, P. L., Berger B., Kellner, H. (1973). *The homeless mind: Modernization and consciousness*. New York, NY: Random House.
- Berger, P. L. (1995). Dini kurumlar (A. Çiftçi, Çev.). *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, 425–465.
- Block, F., & Somers, M. (1984). Beyond the economic fallacy: The holistic social science of Karl Polanyi. In T. Scopol (Ed.), *Historical sociology* (pp. 47–84). Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Braudel, F. (1991). *Maddi medeniyet ve kapitalizm* (M. Özel, Çev.). İstanbul: Ağaç Yayınları.
- Çağatay, T. (1987). *Günün sosyolojisine giriş*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Eskicioğlu, O. (1995). İslam hukuku açısından serbest piyasa ekonomisi. İzmir: Anadolu Matbaacılık.
- Freund, J. (1986). Max Weber’in din sosyolojisi (Ü. Günay, Çev.). *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 323–351.
- Genç, M. (2000). *Osmanlı İmparatorluğunda devlet ve ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Guenon, R. (1999). *Modern dünyanın bunalımı* (M. Kanık, Çev.). İstanbul: Verka Yayınları.
- Günay, Ü. (1986). İktisadi ahlak ve din. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 7, 109–128.
- Heilbroner, R. L. (1999). *The worldly philosophers: The lives, times, and ideas of the great economic thinkers*. New York, NY: Simon and Schuster. (First published 1953)
- Mirahor, A. (1997). İslam alimleri ve iktisadi düşünce (M. Özel, Ed., Çev.). *İktisat Risaleleri* içinde (s. 37–81). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Nasr, S. H. (2004). *Modern dünyada geleneksel İslam* (4. basım, S. Büyükduru, Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Özel, M. (1991). İktisadi meşruiyet ve Japon burjuvazisinin oluşumu. *Dergâh*, 2, 14–15.
- Polanyi, C. (1965). The economy as instituted process. In C. M. Arensberg, H. W. Pearson, & K. Polanyi (Eds.), *Trade and market in the early empires: Economies in history and theory* (pp. 243–270). New York, NY: The Free Press.
- Polanyi, C. (1977). *The livelihood of man*. New York, NY: Academic Press.
- Sarıbay, A. Y. (1985). *Türkiye’de modernleşme din ve parti politikası*. Bursa: Alan Yayıncılık.
- Sherif, M. M. (1966). Philosophical influence from Descartes to Kant. In M. M. Sharif (Ed.), *History of Muslim philosophy* (vol. 2, pp. 1349–1380). Wiesbaden, Germany: Otto Harrassowitz.
- Smith, A. (1998). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* (K. Sutherland, Ed.). Oxford: Oxford University Press. (First published 1776)

- Sorokin, P. A. (1997). *Bir bunalım çağında toplum felsefeleri* (2. basım, M. Tunçay, Çev.) İstanbul: Göçebe Yayınları.
- Stauth, G., & Turner, B. S. (1995). *Nietzsche'nin dansı* (M. Küçük, Çev.). Ankara: Ark Yayınları.
- Ülgener, S. F. (1973). Aristo. F. Ergin (Ed.), *Ak iktisat ansiklopedisi* içinde (s. 47). İstanbul: Sermet Matbaası.
- Ülgener, S. F. (1981a). *Zihniyet ve din: İslami tasavvuf ve çözülme devri iktisat ahlakı*. İstanbul: Der Yayınları.
- Ülgener, S. F. (1981b). *İktisadi çözülmenin ahlak ve zihniyet dünyası* (2. basım). İstanbul: Der Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2006). *Makaleler*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Wallerstein, I. (2000). *Bildiğimiz dünyanın sonu* (T. Birkan, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Wallerstein, I. (2001). *Güncel yorumlar* (V. Atlı, D. Hakyemez & B. Yeldiren, Çev.). İstanbul: Aram Yayıncılık.
- Wallerstein, I. (2004). *Amerikan gücünün gerileyişi* (T. Birkan, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Weber, M. (1985). *Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu* (Z. Aruoba, Çev.) İstanbul: Hil Yayınları.
- Wisman, J. D. (1988). The dominance of consensual over technical rationality in Confucius' socio-economic thought. *International Journal of Social Economics*, 15(1), 58–67.